

Göteborgs Universitet

Institutionen för religionsvetenskap, teologi och klassiska språk

Box 200

405 30 Göteborg

Från påskalamm till matsabröd

Det judiska påskoffrets omdaning efter templets fall

Tony Larsson

Teologi

Examensarbete för kandidatexamen HT-07

Handledare: Clemens Cavallin

---

1. INLEDNING	3
1.1. FRÅGESTÄLLNING	3
1.2. METOD	4
1.3. TIDIGARE FORSKNING	5
2. BAKGRUND	6
2.1 EXODUSBERÄTTELSEN	6
2.2 VAD ÄR ETT OFFER?	7
2.3 PESACHOFFRET I EXODUSBERÄTTELSEN.....	8
2.4 PESACHHÖGTIDENS RÖTTER	9
3. PÅSKOFFRET UNDER TEMPLETS TID	11
3.1 TEMPLETS BETYDELSE.....	11
3.2 FÖRBEREDELSENA FÖR PÅSKOFFRET.....	12
3.3 PÅSKOFFRET I TEMPLET.....	14
3.4 RITUALERNA EFTER PÅSKOFFRET	17
4. SEDERMÅLTIDEN UNDER TEMPLETS TID	19
4.1 PESACHMÅLTIDEN I TEMPLET.....	19
4.2 SEDERMÅLTIDENS FRAMVÄXT	20
5. EFTER TEMPLETS FALL	22
5.1 SYNAGOGAN ERSÄTTER TEMPLET.....	22
5.2 BÖN ERSÄTTER OFFER.....	23
5.3 PESACHLAMMET I MISHNAS SEDERMÅLTID	25
5.4 PESACHLAMMET I HAGGADANS SEDERMÅLTID	27
5.5 AVGRÄNSNING MOT KRISTNA TOLKNINGAR.....	32
6. AVSLUTNING	35
7. LITTERATURFÖRTECKNING	38

1. INLEDNING

Påskan, som på hebreiska kallas *pésach*, ses såväl i judendom som i kristendom som den centrala och mest grundläggande högtiden, då man firar den paradigmatiska frälsningsgärning som sedan legat till grund för de två religionernas självförståelse – för juden befrielsen från Egyptens slaveri, för den kristne Jesu död och återuppståndelse. Sedan de två religionerna gick skilda vägar i slutet av första århundradet e. Kr.¹ har påskan utgjort en årligen återkommande spänning och polarisering, på grund av de olika förståelser man haft av denna centrala högtids innebörd (något som genom historien ibland lett till antijudiska påskpogromer från kristet håll, helt i strid med andan i den berättelse som firas under den kristna högtiden).

Denna ömsesidiga polarisering, där båda sidor betonat sin särart medan man definierat sitt påskfirande, blir som tydligast i hur man hanterat symbolen *påskalammet*, som på hebreiska bär samma namn som högtiden själv – *pesach*. Så länge Jerusalems tempel stod utgjorde offret av pesachlammet det centrala momentet i det judiska pesachfirandet, men när offren upphörde efter templets fall år 70 e. Kr. och den framväxande kristna kyrkan dessutom förkunnade Jesus som pesachlammets profetiska uppfyllelse², kom detta lamm att tonas ned avsevärt i den rabbinsk-judiska sedermåltiden³ som sedan dess utgjort det normativa judiska pesachfirandet .

1.1. FRÅGESTÄLLNING

I denna uppsats vill jag undersöka denna nedtoning och omdaning av pesachlammets roll i pesachfirandet under den rabbinska judendomens formativa tid efter (det andra) templets fall, under de första århundradena av vår tideräkning som ledde fram till färdigställandet av *Talmud* på 400-500-talet e. Kr. Hur offrades pesachlammet medan templet fortfarande stod? Vilka funktioner hade tempeloffret i pesachfirandet? Hur fyllde man eller förändrade dessa

---

¹ Även om de centrala händelserna som återberättas i evangelierna ägde rum runt år 30 e. Kr. och gav upphov till omfattande dispyter redan då, förstods frågan om ifall Jesus var Messias länge som en inomjudisk angelägenhet. Det var först efter Jerusalems fall år 70 e. Kr. som det ömsesidiga avståndstagandet intensifierades i en process som till slut skulle leda fram till att man kan tala om två olika religioner.

² Som exempel kan nämnas verser i Nya Testamentet som ”Där är Guds lamm som tar bort världens synd” (Johannesevangeliet 1:29), och ”vårt påskalamm, Kristus, är slaktat” (Första Korinthisbrevet 5:7). Bilden återfinns också hos kyrkofäder som exempelvis Justinus Martyren i *Dialog med juden Tryfo* (kapitel 40).

³ Hebr. *séder* = ordning, vilket syftar på den ritualiserade pesachmåltidens böner och läsningar.

funktioner i den nya offerlösa pesachritual som uppkom efter templets fall? Hur spelade den judiska offersynen in på denna förändring, och vilken roll spelade behovet av avgränsning mot den parallellt framväxande kristendomen?

1.2. METOD

För att vinna en förståelse av pesachfirandets utveckling och omdaning kommer pesachoffret under templets tid att skissas utifrån ett textstudium av de antika källor som står till buds. Den förebildande Exodusberättelsen från Torah återges och analyseras utifrån offerrelaterad sekundärlitteratur, liksom ritualen för pesachoffret och den efterföljande offermåltiden så som den såg ut medan templet stod. Antika vittnesbörd om pesachoffren refereras, framför allt lagsamlingen *Mishna* (med tillägget *Tosefta*) som den rabbiniska judendomens urdokument par excellence, sammanställd ca 200 e. Kr utifrån traditioner som sträcker sig tillbaka in i templets tid. Här utgår jag från traktaten *Pesahim* som specifikt behandlar pesachfirandet. Andra samtida texter som kan kasta ljus över högtidens firande under templets tid är Jubiléerboken, Aristeasbrevet, de judiska författarna Filon av Alexandra och Flavius Josefus samt Nya Testamentet (hämtade från [www-baserade earlyjewishwritings.com](http://www-earlyjewishwritings.com)).

Som kontrast till templets offerväsende skildras sedan det offerlösa pesachfirande som växte fram efter templets fall, dels så som det beskrivs i *Mishna* och i den efterföljande spekulativa kommentaren *Talmud* och dels i *Haggadán*, den ”liturgi” för firandet av sedermåltiden som växte fram under denna tid och som används av judar över hela världen än idag. De texter och moment i *Haggadan* som kan anses utgöra offerrelaterade ”survivals” från den tidigare ritualen kommer att belysas och analyseras.

Hebreiskspråkiga källor som *Mishna*, *Tosefta* och *Haggadan* återges i egen översättning. För bibelcitater används *Svenska Folkbibeln* (1998).⁴ Övriga källor citeras utifrån gängse engelska översättningar.

---

⁴ En sentida bibelöversättning från det allkristna förlaget XP Media som på många sätt för vidare arvet från den gamla översättningen från 1917. Den nya statliga översättningen Bibel 2000 förhåller sig nämligen så pass fritt till såväl grundtexten som tolkningshistorien att det i många stycken är synnerligen problematiskt att göra bruk av den. Detta har även kommenterats från judiskt håll: ”De litterära översättningsprinciper på vilka kommissionens arbete vilar har gjort slutresultatet praktiskt taget omöjligt att gälla som ett auktoritativt referensverk av en (judisk) urkund på svenska. Bibel 2000 är följaktligen på det hela taget obrukbar i förening med talmudisk diskurs eller vid någon som helst rabbinisk exegetik eller i andra seriösa judiska sammanhang. Likafullt har jag försökt använda mig av Bibel 2000 där så varit möjligt, även om de flesta bibelcitater med fördel

1.3. TIDIGARE FORSKNING

Då pesach är den mest centrala av de judiska högtiderna har det gjorts en hel del forskning runt denna högtid, men just offret av pesachlammet har av naturliga skäl huvudsakligen intresserat kristna forskare. Rabbinsk judendom är en texternas och inte en offrens religion, och man kan ana en förtegenhet eller ett ointresse för frågan bland judiska forskare som dock ägnat möda åt att kartlägga *Haggadans* ursprung och historia. Här kan nämnas Heinrich Guggenheimers *The Scholar's Haggadah*, som ställer de tre judiska huvudtraditionernas haggadatexter sida vid sida (ashkenazisk, sefardisk och yemenitisk), och Joseph Taborys *Towards a History of the Paschal Meal*, som söker djupare bakom och före själva den fastställda haggadatextens fixering.

Det senare verket är en del av en fin samlingsvolym, *Passover and Easter: Origin and History to Modern Times*, som genom en rad belysande artiklar söker skapa tolerans och ömsesidig förståelse genom att ställa judisk och kristen påsktradition sida vid sida. En annan intressant artikel i volymen för denna uppsats är Israel Yuvals *Easter and Passover As Early Jewish-Christian Dialogue*, som visar hur judisk och kristen påsktradition har gått skilda vägar och definierat sig i opposition mot varandra, trots att många paralleller och likheter fortfarande återstår.

På ett i världens ögon litet språk som svenska är forskningsunderlaget som väntat glesare. Jag har inte funnit några verk som berör pesachlammet eller sedermåltidens tidiga historia i detalj, men en populär översikt finns hos Göran Larsson, medlaren framför andra mellan svensk kristenhet och judenhet som nyligen kommit ut med en bok om de judiska högtiderna, *Tid för Gud* (2006). En forskarmässigt mer ingående framställning återfinns i finlandssvenske Nils Martolas *Kommentar till påskhaggadan* (1988).

---

har hämtats från Svenska Folkbibeln, vars läsare har en tryggare grund att stå på.” (Adania, *Rum i Talmud*, 2002, sid 13)

2. BAKGRUND

2.1 EXODUSBERÄTTELSEN

”Jag är HERREN, din Gud, som har fört dig ut ur Egyptens land”.⁵ Så presenterar sig den Gud som sluter sitt förbund med det folk han just befriat ur Egyptens land, ur träldomshuset, och minnet av detta uttåg, detta *exodus*, etsas för all framtid in i det judiska folkets identitet och självförståelse.⁶ De kommer att, mer än något annat, se sig som folket som blivit befriat från Egyptens land, utvalda bland alla folk till att stå i förbund med Gud och uppenbara hans vilja genom *Torah*, Lagen (eller de fem Moseböckerna).

Torah berättar i den andra boken, Exodus eller Andra Mosebok, om hur judarna under sin fyrahundraåriga vistelse i Egypten hade sjunkit till att bli slavar under den hårdhjärtade farao. Men Gud, som hade slutit förbund med deras stamfader Abraham, sände sin profet Mose för att genom tio straffdomar lossa faraos grepp över folket. Denne ger till slut upp efter att Egypten drabbats av den tionde och svåraste plågan, de förstföddas död.

För att judarna själva inte skulle drabbas av denna plåga instiftades enligt Torah en ritual:

Säg till hela Israels menighet: På tionde dagen i denna månad skall varje familjefar ta sig ett lamm, så att varje hushåll får ett lamm...

Ni skall förvara det till den fjortonde dagen i denna månad. Då skall hela Israels församlade menighet slakta det i skymningen. Och man skall ta av blodet och stryka det på båda dörrposterna och på övre dörrträet i husen där man äter det.

Köttet skall ätas samma natt. Det skall vara stekt över eld och ätas tillsammans med osyrat bröd och bittra örter. Ni skall inte äta något av det rått eller kokt i vatten, utan det skall vara stekt över eld med huvud, fötter och innanmäte. Ni skall inte lämna kvar något av köttet till morgonen. Om något av det skulle bli över till morgonen, skall ni bränna upp det i eld. På detta sätt skall det ätas: Ni skall ha kläderna uppfästa med bältet kring höfterna och ha skor på fötterna och stav i handen. Och ni skall äta det snabbt. Detta är HERRENS påsk.

Den natten skall jag gå fram genom Egyptens land och slå allt förstfött i Egypten, både människor och boskap. Och över Egyptens alla gudar skall jag hålla dom. Jag är HERREN. Blodet

---

⁵ Exodus 20:1.

⁶ Pesachhändelsens centralitet understryks bland annat av att den skulle utgöra grunden för folkets tideräkning: ”Denna månad skall vara den främsta hos er. Den skall hos er vara den första av årets månader” (Exodus 12:2). (Under den babyloniska exilen kom man dock att börja räkna året från hösten, enligt den babyloniska kalendern.)

skall för er vara ett tecken på de hus där ni är, ty när jag ser blodet skall jag gå förbi er. Ingen straffdom skall drabba er med fördärv, när jag slår Egyptens land.

Denna dag skall ni ha till minnesdag och fira den som en HERRENS högtid. Som en evig stadga skall ni fira den från släkte till släkte. I sju dagar skall ni äta osyrat bröd...⁷

Denna berättelse om det första påskoffret, som i en rituell måltid symboliserade räddningen från död till liv, från slaveri till frihet, fördes sedan vidare från släkte till släkte genom den årligen återkommande ritual som instiftats för att bära minnet vidare. I Torahs framställning glider skildringen av den ursprungliga Exodushändelsen ihop med föreskrifter för kommande generationers påskfirande. Torah fortsätter:

Och när ni kommer in i det land som HERREN skall ge er, som han har sagt, skall ni fira denna gudstjänst. När era barn frågar er: Vad betyder den här gudstjänsten? skall ni svara: Det är ett påskoffer åt HERREN, därför att han gick förbi Israels barns hus i Egypten när han slog egyptierna, men skonade våra hus."⁸

2.2 VAD ÄR ETT OFFER?

”Vad betyder den här gudstjänsten?” ”Det är ett påskoffer åt HERREN.” Det kan här vara lämpligt att ta en paus i vår framställning och göra en utvikning för att återberätta något av den komparativa religionsforskning som gjorts på fenomenet ”offer”.

Edward Tylor, en av religionsforskningens pionjärer med ett starkt kritiskt förhållningssätt till sitt ämne, liknade offret vid en gåva eller muta som den primitive bar fram inför en mäktig hövding för att bereda marken för en bön om något han ville ha – den princip som kallats *do ut des*, ”jag ger för att du ska ge”.⁹ Även om en sådan självisk princip lär beskriva många människors religiösa (och relationella) liv, både ”primitiva” och ”civiliserade”, har efterkommande forskare lyft fram andra mer högtstående dimensioner i offerbegreppet.

William Robertson-Smith, som tillbringade många år bland semitiska folk, skildrade deras offer som en gemenskapsmåltid eller ”kommunion” mellan gudomen och dennes tillbedjare. Offerdjuret, som enligt tidiga teorier från början var ett totemdjur särskilt associerat med

---

⁷ Exodus 12:3, 6-15.

⁸ Exodus 12:25-27. Högtidens namn ”pesach” eller ”påsk” kommer av hebreiska *pasach* som betyder ”gå förbi, skona” (se Botterweck, *Theological Dictionary of the Old Testament*, 2003, band P, sid 9).

⁹ Se Talbott, *Sacred Sacrifice*, 1995, sid 56.

gudomen, slaktades och delades upp: vissa delar som blod och fett ansågs heliga och förbrändes på altaret, en andel åts av eventuella präster, resten åt tillbedjarna som en festmåltid inför gudomen. På så sätt delade människorna måltidsgemenskap med gudomen (samt dennes representanter), vilket stärkte samhörigheten så att de kunde räkna med dennes välvilja i framtiden.¹⁰ Denna offersyn är viktig framför allt i de så kallade gemenskapsoffren (*shlamim*) i Bibeln.¹¹

Senare forskare skulle dock uppmärksamma att inte alla offerhandlingar (ens i Bibeln) innehåller en gemensam måltid. Henri Hubert och Marcel Mauss, som utgick från ett bredare källmaterial (inte bara de judiska tempeloffren utan även andra källor, framför allt de indisk-vediska offerriterna), sammanfattade offrets gemensamma nämnare i att det utgör en ”mellanhand” mellan gudomens värld och människornas, mellan den heliga och den profana världen. Offraren låter sig helgas och föras nära gudomens värld genom ritualer och associerar sig med det likaledes helgade offret, t ex genom handpåläggning eller bara det faktum att det från början tillhör honom. Därefter sänds offret som hans substitut över gränsen till den heliga världen, i allmänhet genom att dödas och förbrännas (latinets ”sacrificium” kan översättas med just ”heliggörande”). I och med detta klimax öppnas samtidigt en kanal tillbaka till offerarens värld så att kraft och välsignelse flödar tillbaka till honom från gudomen. När kulmen så är passerad återinträder den stärkte offeraren till den profana världen genom motsvarande utgångsritualer medan resterna av offret skaffas bort på ett värdigt sätt.¹²

2.3 PESACHOFFRET I EXODUSBERÄTTELSEN

I Exodusberättelsen kan vi urskilja många drag från Hubert & Mauss’ teori i detta ”påskoffer åt HERREN”. Varje hushåll skulle välja ut ett lamm som sitt substitut och påbörja avskiljningen till den heliga världen redan tre dagar före offret (12:3), efter detaljerade helighetsregler som ”felfritt, årsgammalt lamm av hankön” (12:5). Endast den som hade genomgått omskärelsens ritual fick delta i offret (12:48), och husen skulle renas genom att all surdeg rensades bort (12:15).

---

¹⁰ Robertson-Smith, *Lectures on the Religion of the Semites*, 1889.

¹¹ För bibliska exempel, se Leviticus 3:2-5 samt 7:29-34.

¹² Hubert & Mauss, *Sacrifice, its Nature and Function*, 1964, sid 19-49.

Efter själva offerögonblicket fanns noggranna instruktioner för hur offerarna skulle tillgodogöra sig kraften i offret. Dels skulle de använda en isopstjälk (12:22), som symboliserade rening¹³, för att stryka blodet från pesachoffret runt dörren så att HERRENS straffdom skulle ”gå förbi” (*pasách*). Dessutom skulle de rent fysiskt ta till sig offret genom att tillaga och äta köttet enligt rituella instruktioner, stekt över eld med symboliska tillbehör som osyrat bröd och bittra örter (12:8-10). Det helgade offret måste handhas med respekt utan att benen knäcks för att komma åt märgen (12:46), och eventuella rester fick inte förfaras på ovärdigt sätt utan måste brännas upp i eld (12:10).

Genom offermåltiden knöts deltagarna samman i en helgad matlagsgemenskap som inte fick brytas genom att någon bar ut sin del av offret (12:46). Tillfälliga besökare fick inte gå in i gemenskapen genom offermåltiden och sedan bryta den igen genom att avresa (12:45), utan endast bofasta som hörde samman genom omskärelseförbundet fick delta (12:48). Allt detta framhäver det bibliska påskfirandets karaktär av offermåltid.

Vid detta skede i den bibliska framställningen finns dock varken prästämbete eller helgedom i funktion, utan ritualen tycks fortfarande knuten till hemmet och fadersrollen. Varje familjefar utförde offret för sitt husfolk, i hemmet som helgats genom utrensningen av surdeg. Enligt en uppfattning¹⁴ innebar påskoffret ett helgande av folket till ”ett rike av präster”¹⁵, eftersom instruktionerna uppvisar vissa likheter med föreskrifterna för den senare aronitiska prästvigningen där en bagge offerades och åts kokt med osyrat bröd efter att blodet helgat dem som skulle prästvigas. Klart är i alla fall att den israelitiska religionen vid det första påskfirandet i Torahns framställning ännu ej är organiserad med präster, tempel och altare.

2.4 PESACHHÖGTIDENS RÖTTER

Om man riktar blicken ännu längre tillbaka än händelserna som skildras i Exodus (vilka dateras till 1400-talet respektive 1200-talet f. Kr. enligt de två konkurrerande synsätt som söker placera in dem i den sekulära historien), så verkar det råda ett konsensus bland forskare om att pesachhögtidens rötter sträcker sig både längre bak i historien och bredare ut än det

---

¹³ Se t ex Leviticus 14:4f, Numeri 19:6 och Psalm 51:9.

¹⁴ Se Alexander, *The Passover Sacrifice*, 1995, sid 7.

¹⁵ Exodus 19:6.

israelitiska folket.¹⁶ Redan Robertson-Smith skildrade på 1800-talet den pesachlika vårofferfest som firades av många olika folk i Mellanösternområdet, inte bara av israeliterna.¹⁷ Enligt de Vaux' rekonstruktion ska man bland beduinska herdefolk ha offrat ett ungdjur vid den första fullmånen efter vårdagjämningen och strukit blodet på tältpålarna för beskydd mot onda makter. Köttet åts med beduinernas vanliga osyrade plattbröd och kryddades med öknens bittra örter, och nomaderna var påklädda inför uppbrottet dagen därpå.¹⁸ När israeliterna bad farao om att få gå ut i öknen och fira gudstjänst¹⁹ kunde det alltså enligt Vaux ha rört sig om det årligen återkommande våroffret, och Exodusberättelsens pesachfirande kan således ha utgjort en anpassning av en tidigare existerande ritual som fyllts med ett större teologiskt innehåll.

Den veckolånga osyrade brödets högtid, som följer på påsknattens offer, anses av många forskare utgöra en separat högtid vars rötter går tillbaka inte till herdekulturen utan till den bofasta jordbruksbefolkningen. Det osyrade brödet, som bakades av årets allra första kornskörd utan något av föregående års mjöl i sig, symboliserar en ny start. Hos israeliterna, som övergick från en nomadisk ökentillvaro till ett bofast liv i Kanaans land, ska då dessa högtider under århundradenas gång smält samman till en enda som efter Josias kultcentralisation 612 f. Kr. firades endast i Jerusalems tempel.²⁰

---

¹⁶ Se t ex Wood, *The Illustrated Bible Dictionary*, 1980, sid 1157, och De Vaux, *Ancient Israel: Its Life and Institutions*, 1961, sid 484.

¹⁷ Robertson-Smith, *Lectures on the Religion of the Semites*, 1889.

¹⁸ De Vaux, *Ancient Israel: Its Life and Institutions*, 1961, sid 490-493. Se också Alexander, *The Passover Sacrifice*, 1995, sid 2-3.

¹⁹ Exodus 5:1.

²⁰ De Vaux, *Ancient Israel: Its Life and Institutions*, 1961, sid 491.

3. PÅSKOFFRET UNDER TEMPLETS TID

3.1 TEMPLETS BETYDELSE

Den judiska religionen har sedan storhetstiden under kung David och Salomo (900-tal f. Kr.) haft sin blick vänd mot templet i Jerusalem: ”den plats som HERREN, er Gud, utväljer bland alla era stammar för att fästa sitt namn, denna hans boning skall ni söka och dit skall du gå.”²¹ Mot denna plats har man riktat sina böner²², om detta tempel har man drömt och längtat efter pilgrimshögtiderna då man fick dra upp till Herrens hus. Ja, man såg templet som världens centrum, en mikrokosmisk avbildning av Guds tempel i himlen, och offertjänsten som en garant för Guds välsignelse och världens fortbestånd. Som Simon den rättfärdige sade: ”På tre ting står världen: på Torahn, på tempeltjänsten och på barmhärtighetsgärningar.”²³ Därför blev det en katastrof utan motstycke i det judiska folkets historia när templet utlämnades åt fiender och förstördes – det första av babylonierna år 587 f. Kr., och det andra av romarna år 70 e. Kr.

Efter denna andra förstörelse har templet inte byggts upp på nytt (trots ett kortlivat försök under kejsar Julianus 363 e. Kr.), men trots att det ligger i djupt begravda ruiner har templet fortsatt betyda mycket i judiskt fromhetsliv. Lagsamlingen Mishna (nedskriven ca 200 e. Kr. utifrån mer än två sekler av muntlig tradition) bevarar det sedan länge förstörda templet på en central plats i sitt religiösa universum: förutom att det figurerar här och där i diskussioner om övriga ämnen ägnas en av Mishnas sex avdelningar (*Kodashim*) specifikt åt templet, och en hel traktat (*Middot*) handlar om templets mått och dimensioner – man får intrycket av att de bearbetar sin förlust genom att bygga upp templet på nytt i sina tankar, på tryggt avstånd från härjande romerska legioner, och sammanställa alla sina minnen för att säkerställa dess överlevnad för framtida generationer.

---

²¹ Deuteronomium 12:5.

²² Utifrån kung Salomos bön: ”du hör det rop och den bön som din tjänare i dag sänder upp till dig och låter dina ögon natt och dag vara öppna mot detta hus, mot den plats om vilken du har sagt: Mitt namn skall vara där, så att du hör den bön som din tjänare ber, när han vänder sig mot denna plats” (1 Kung 8:28-29). Dessutom är profeten Daniels sedvänja att be med fönstren öppna mot Jerusalem välkänd (Dan 6:10).

²³ *Mishna Pirkei Avot* 1:2.

Därtill har fromma judar bett tre gånger om dagen, från Mishnas tid till idag, om att templet ska återuppbyggas ”snart, i våra dagar”, och man ber: ”återupprätta tempeltjänsten i det allraheligaste i ditt hus”²⁴. När nu offertjänsten under templets tid framstår som ett ideal i senare tiders judendom, kan det vara av intresse att utifrån de antika källorna rekonstruera hur påskfirandet gick till under dessa dagar.

3.2 FÖRBEREDELSENA FÖR PÅSKOFFRET

Pesach är den största och mest centrala av *shelosh haregalim*, de tre pilgrimhögtiderna (påsk, pingst och lövhyddohögtid) då varje judisk man skulle bege sig till templet i Jerusalem och ”träda fram inför Herrens ansikte”.²⁵ Detta innebar en fortlöpande kontakt med den judiska kultens centrum för dem som bodde utanför Jerusalem och hjälpte det judiska folkets religiösa sammanhållning. Stadens befolkning mångdubblades för en vecka när landsortsbefolkningen samlades från hela Israels land, och under det andra templets tid även från diasporan i Medelhavsområdet och Mellanöstern, för att fira offerhögtiden och minnas befrielsen ur Egypten. Den judiske historikern Josefus (37 – ca 100 e. Kr.) berättar (slutet av första århundradet e. Kr.):

And indeed, at the feast of unleavened bread, which was now at hand, and is by the Jews called the Passover, and used to be celebrated with a great number of sacrifices, an innumerable multitude of the people came out of the country to worship...²⁶

So these high priests, upon the coming of that feast which is called the Passover, when they slay their sacrifices, from the ninth hour till the eleventh, but so that a company not less than ten belong to every sacrifice, (for it is not lawful for them to feast singly by themselves,) and many of us are twenty in a company, found the number of sacrifices was two hundred and fifty-six thousand five hundred; which, upon the allowance of no more than ten that feast together, amounts to two millions seven hundred thousand and two hundred persons that were pure and holy.²⁷

Enligt Josefus beräkning samlades närmare tre miljoner människor årligen i Jerusalem under det första århundradet e. Kr. Josefus räknar mer än 250 000 offerlamm, Talmud har en uppgift om 1,2 miljoner offerlamm vilket skulle innebära över tio miljoner besökare – sentida forskare har utifrån stadens storlek gjort betydligt mer konservativa beräkningar om

---

²⁴ I Shemoneh Esreh-bönen i Siddur, se text sid 43-44 i *Siddur Tefillah*.

²⁵ Exodus 23:15-17.

²⁶ Josephus, *The Wars of the Jews*, bok 2, kapitel 1, vers 3 (sid 470).

²⁷ Josephus, *The Wars of the Jews*, bok 6, kapitel 9, vers 3 (sid 588).

180 000 pilgrimer, vilket ändå innebär en tiodubbling av stadens befolkning.²⁸ Så fylldes den heliga staden av besökande pilgrimer och deras många tusen lamm.

Josefus nämner också i sin redogörelse att pilgrimerna var ”pure and holy”. Som tidigare nämnts (i Hubert & Mauss’ teori) förutsätter en helig offerhandling rituella förberedelser hos dem som ska delta i den. Den långa pilgrimsvandringen upp till den högt belägna heliga staden (1000 m. ö. h.) innebar en gränslandstid då individerna för en tid tagits ur sina vardagliga liv och sammanhang för att återuppleva och återupprepa den Exodusberättelse som format det judiska folkets självförståelse och nationella identitet som ett befriat folk tillhörande sin Gud. Pilgrimsvandringen innebar en möjlighet att stiga in i en förhöjd religiös verklighet som stegrades när man väl nådde fram till den heliga staden (inte undra på att den romerska ockupationsmakten under sin tid höjde sin beredskap inför varje pesachfirande). Under vandringen sjöngs vallfartspsalmer som finns bevarade i Psaltaren, som exempelvis:

Jag blev glad när man sade till mig: ”Vi skall gå till HERRENS hus.”
Våra fötter fick träda in i dina portar, Jerusalem.
Jerusalem, du välbyggda stad där hus sluter sig till hus,
ditt stammarna drar upp, HERRENS stammar,
som ett vittnesbörd för Israel att HERRENS namn skall prisas...²⁹

Det var en tid av tacksamhet och lovprisning, och ämnet för lovprisningen var särskilt den urtida befrielsen ur Egypten som utgjorde och utgör det judiska folkets metaberrättelse. När den judiske filosofen Filon av Alexandra (20 f. Kr – 50 e. Kr.) berättar om pesach är det framför allt åminnelsen och tacksamheten som kommer i fokus:

And after the feast of the new moon comes the fourth festival, that of the passover, which the Hebrews call pascha, on which the whole people offer sacrifice, beginning at noonday and continuing till evening. And this festival is instituted in remembrance of, and as giving thanks for, their great migration which they made from Egypt, with many myriads of people, in accordance with the commands of God given to them; leaving then, as it seems, a country full of all inhumanity and practising every kind of inhospitality, and (what was worst of all) giving the honour due to God to brute beasts; and, therefore, they sacrificed at that time themselves out of their exceeding joy, without waiting for priests. And what was then done the law enjoined to be

---

²⁸ Beräkning av Joachim Jeremias. Se Larsson, *Tid för Gud*, 2006, sid 37-38.

²⁹ Psalm 122:1-4.

repeated once every year, as a memorial of the gratitude due for their deliverance. These things are thus related in accordance with the ancient historic accounts.³⁰

Filon fortsätter sin redogörelse med att nämna hur alla deltagare är ”duly purified with holy ablutions”³¹. Vid trapporna upp till Jerusalems tempel fanns under det andra templets tid ett antal små bassänger som kallas *mikveh* eller ”vattensamling”, där pilgrimerna doppade sig för att övergå i ett tillstånd av rituell renhet.

Under det första templets tid, däremot, verkar den rituella ordningen inte ha upprätthållits till punkt och pricka alla gånger. Enligt Krönikeboken låg påskfirandet nere under många år, och när reformatorn kung Hiskia återupptog det ca 715 f. Kr. var stora delar av folket inte införstådda med ritualerna:

Det fanns nämligen många i församlingen som inte hade helgat sig. Därför måste leviterna slakta påskalammen för alla som inte var rena så att de kunde helga dem åt HERREN. Det var en stor del av folket, många från Efraim och Manasse, Isaskar och Sebulon, som inte hade renat sig utan åt påskalammet på annat sätt än som var föreskrivet. Men Hiskia hade bett för dem och sagt: ”HERREN, den gode, må förlåta var och en som har vänt sitt hjärta till att söka Gud, HERREN, sina fäders Gud, även om han inte är ren efter helgedomens ordning.” Och HERREN hörde Hiskia och helade folket.³²

3.3 PÅSKOFFRET I TEMPLET

Så trädde de judiska männen, rituellt renade och med högstämt sinne, in på templets förgård, var och en som representant för sitt matlag med ett årsgammalt felfritt lamm av hankön. Matlagen bestod typiskt av hushåll, cirka tio personer enligt Josefus ovan, men de kunde också vara gemenskaper sammansatta på andra sätt såsom en rabbin och hans lärjungar eller pilgrimer som slagit sig samman endast för detta syfte.

Enligt Exodusberättelsen skulle lammet slaktas *ben arbayim*³³, ”i skymningen” (Folkbibeln) eller ”mellan skymning och mörker” (Bibel 2000), ordagrant ”mellan de två aftnarna”. När hela det mångtusenhövdade folket nu skulle förrätta sina offer på ett och samma altare kom

---

³⁰ Philo, *The Special Laws II*, XXVII:145-146.

³¹ Philo, *The Special Laws II*, XXVII:148.

³² Andra Krönikeboken 30:17-20.

³³ Exodus 12:6.

den tillåtna perioden att utsträckas, antagligen av logistiska skäl, från middag till mörker.³⁴ Så fort man kunde se skuggor i sidled ansågs skymningsdelen av dagen ha börjat, och offret kunde bäras fram av pilgrimerna. Filon berättar:

Accordingly, in this month, about the fourteenth day of the month, when the orb of the moon is usually about to become full, the public universal feast of the passover is celebrated, which in the Chaldaic language is called pascha; at which festival not only do private individuals bring victims to the altar and the priests sacrifice them, but also, by a particular ordinance of this law, the whole nation is consecrated and officiates in offering sacrifice; every separate individual on this occasion bringing forward and offering up with his own hands the sacrifice due on his own behalf. Therefore all the rest of the people rejoiced and was of joyful countenance, every one thinking that he himself was honoured by this participation in the priesthood.³⁵

Vi ser här hur den ursprungliga exodusberättelsens ”demokratiserade” offerförfarande lever kvar i den högtid som innebär en åminnelse och återupprepning av forntidens frälsningsgärning då det aronitiska prästämbetet ännu ej var instiftat. Den rabbiniska mishnatraktaten Pesahim berättar i mer ingående detalj om hur folkets offergärning gick till:

Påskalammet slaktas i tre grupper, liksom det står skrivet: ”Och hela Israels församlade menighet ska slakta det” – församling, menighet och Israel. Första gruppen kommer in, tempelgården fylls, de stänger tempelgårdens portar. Man blåser en *tekia*, en *terua*, och en *tekia* (lång, kort och lång hornstöt).

Och prästerna står i rad efter rad, och i händerna har de skålar av silver och skålar av guld. En rad helt med silver, och en rad helt med guld – de var inte sammanblandade. Skålarna var inte flatbottnade så att de inte skulle ställa ner dem och blodet stelna.

En israelit slaktar och en präst tar emot, han ger den till sin kamrat och kamraten till sin kamrat. Han tar emot den fulla och återlämnar den tomma. Den präst som står närmast altaret öser den med ett enda kast mot fundamentet.³⁶

Mishnahebreiskans korthuggna stil skissar skeendet, som börjar med att folket ställer upp sig efter en lång rad framför den barriär som skiljer israeliternas förgård från altarets helgade område som endast präster fick beträda. Till skillnad från vid övriga offer överlämnade pilgrimen nu inte sitt offerlamm till prästerna, utan han fick själv med ett snabbt snitt av en skarp kniv skära av det felfria lammets halspulsåder och utgjuta dess livsblod ner i en skål av

---

³⁴ *Mishna Pesahim* 5:3: ”Man slaktar det före middag: ogiltigt, eftersom det är sagt: Mellan de två aftnarna.”

³⁵ Filon, *Vita Moses* II:224-225.

³⁶ *Mishna Pesahim* 5:5-6.

silver eller guld som en av prästerna höll fram. När prästen fångat upp blodflödet, överlämnar han skålen till en väntande kollega bakom honom som skickar vidare skålen efter en rad präster, varav den siste som står närmast altaret öser lammets blod över altarets bas som ett tecken på att dess livskraft gått över till Guds värld.

Detta är offerritualens kulmen, med många djup och betydelser. Filon såg i påskoffret framför allt en tacksägelse för forna (och innevarande) tiders välgärningar: människan ”gav” genom blodsoffret tillbaka till den Skapare som genom sin välsignelse givit lamm och skördar. Mishnas rabbiner, som skriver under en tid när offer omöjliggjorts, kommenterar inte ritualens innebörd utan nöjer sig med att återberätta den.

Andra räknar med en tillbakaflödande effekt av välsignelse över dem som stått för offret och framburit det. Josefus formulerar det lite vagt som att offret bärs fram för att skapa ett ”jämviktstillstånd” hos dem som offerar.³⁷ Folkets synder och överträdelser sköljs bort genom offrets blod som skapar försoning och återställer harmonin och väcker välvilja från Guds sida.³⁸ Jubiléerboken, som lär vara skriven på 100-talet f. Kr., räknar dessutom med ett bestående beskydd under det kommande året för den som samvetsgrant firar pesach:

And do thou command the children of Israel to observe the passover throughout their days, every year, once a year on the day of its fixed time, and it shall come for a memorial well pleasing before the Lord, and no plague shall come upon them to slay or to smite in that year in which they celebrate the passover in its season in every respect according to His command.³⁹

I versen omedelbart före den ovanstående i Jubiléerboken (49:14) läggs stor vikt vid budet att inte bryta något av pesachlammets ben, och man kan se något av ett associativt magiskt tänkande i hur den varsamme själv blir bevarad från olyckor: ”HERREN räddar honom ur allt. Han bevarar alla hans ben, inte ett enda av dem skall krossas”.⁴⁰ Straffet för att bryta något av benen var fyrtio piskrapp.⁴¹

---

³⁷ Josefus, *Contra Apion*, II:195.

³⁸ Hayward, *The Jewish Temple*, 1996, sid 14.

³⁹ Jubiléerboken 49:15.

⁴⁰ Psaltaren 34:20.

⁴¹ *Mishna Pesahim* 7:11.

3.4 RITUALERNA EFTER PÅSKOFFRET

Ritualerna skulle alltså utföras till punkt och pricka, eftersom man befann sig i ett tillstånd av nära kontakt med det heliga där oaktsamhet ansågs kunna ha potentiellt livsfarliga följder.⁴² Samhällets fortbestånd och beskydd från kaosmakterna vilade på ett rätt utförande av kulten. Därför finns det (generellt i offerritualer, vilket Hubert & Mauss beskriver i sitt system) även utgångsritualer för att man gradvis ska kunna träda tillbaka till den mänskliga världen med den välsignelse man mottagit genom offret. Den mest detaljerade redogörelsen finns i Mishna:

Den första gruppen går ut och den andra gruppen kommer in. Den andra går ut, den tredje kommer in. Så som den första gjorde, så gör den andra och den tredje. De läser *Hallel*...

Så som man gjorde på vardag, så gjorde man på sabbaten, utom att prästerna sköljde tempelgården utan de vises samtycke. Rabbi Yehuda säger: Man brukade fylla en bägare med blandat blod och ösa den med ett enda kast mot altaret. Men de vise samtyckte inte.

Hur hängde de upp och flådde? Krokar av järn fanns monterade i väggarna och pelarna, och på dessa hängde de upp och flådde...

Man skar upp det och tog ut dess fett, lade det på brickan och förbrände det på altaret...⁴³

Grupper av pilgrimer avlöser varandra, och de levitiska tempeltjänarna leder folket i *Hallel* (lovprisning), vilket anses vara de lovsånger som finns bevarade i Psaltaren 113-118 (av dessa är det endast Psaltaren 114 som tydligt handlar om Exodus). När lammen tappats på blod, flås de och skärs upp för att man ska kunna ta ut de delar (*emurim*, ”fett” ovan) som enligt Torahs offerinstruktioner tillhör HERREN och ska förbrännas på altaret av prästerna. Därefter får pilgrimen bära med sig det helgade köttet för att grilla det enligt instruktionerna i Exodus.

När det sista offret var förrättat återstod för prästerna städningen. Tusentals liter blod från tusentals offer hade östs mot altaret och runnit ut över gården. Utifall blodet från något av lammen av misstag inte hade hamnat på altaret utan direkt på gården, tog man enligt Mishna en bägare av det blandade blodet på gården och öste den mot altaret för att representera eventuella missade lamm. Denna sedvänja hos prästerna vann inte de fariseiska rabbinernas (”de vises”) gillande.

---

⁴² Så uppmanas exempelvis prästerna i Torah: ”Ni skall inte ha ert hår ordnat eller riva sönder era kläder, för att ni inte skall dö och vrede drabba hela menigheten... För att ni inte skall dö får varken du själv eller dina söner dricka vin eller starka drycker när ni skall gå in i uppenbarelsetältet. Detta skall vara en evig stadga för er från släkte till släkte” (Leviticus 10:6, 9).

⁴³ *Mishna Pesahim* 5:7-10.

Sedan skulle allt blodet sköljas bort från prästernas förgård, ett icke trivialt logistiskt problem. Under det andra templets tid fanns för detta ändamål ett sinnrikt vattenledningssystem som väckte stor förundran hos en viss Aristeas från Egypten på 200-talet f. Kr.:⁴⁴

Hela golvet är stenlagt och lutar neråt till bestämda platser, så att vatten kan rinna och skölja bort blodet från offren. Ty många tusen djur offras där under högtidsdagarna. Och där finns en outtömlig vattenkälla, eftersom en rik naturlig källa rinner upp inne på tempelområdet... Det finns många öppningar för vattnet vid altarets fot, osynliga för alla utom dem som arbetar i tempeltjänsten, så att allt blodet från offren som samlas i stora mängder sköljs bort på ett ögonblick.⁴⁵

---

⁴⁴ Aristeasbrevet utger sig för att vara skrivet ca 285-246 f Kr av en hednisk hovman hos den egyptiske kungen Ptolemaios II. Nutida forskare anser dock vanligen att det är skrivet av en jude bosatt i Egypten.

⁴⁵ Aristeasbrevet 88.

4. SEDERMÅLTIDEN UNDER TEMPLETS TID

4.1 PESACHMÅLTIDEN I TEMPLET

När blodsoffret var framburet till altarets fot under leviternas reciterande av *Hallel*-psalmerna och pilgrimerna hade lämnat israeliternas förgård, var pesachfirandet på intet sätt över. En andlig kulmen hade nåtts – blodsoffret sågs så länge templet stod som den högsta formen av tillbedjan inför Israels Gud⁴⁶ – men nu skulle en en mer lekamlig folkfeststämning följa när man församlade i den heliga staden fick hålla festmåltid på det helgade köttet. Det berättas från kung Hiskias pesach:

De av Israels barn som befann sig i Jerusalem firade så det osyrade brödets högtid med stor glädje i sju dagar. Varje dag prisade leviterna och prästerna HERREN med mäktigt ljudande instrument, HERREN till ära. Hiskia talade vänligt till alla de leviter som hade god insikt i HERRENS tjänst. Och de åt av högtidsoffren under de sju dagarna, samtidigt som de offrade gemenskapsoffer och tackade HERREN, sina fäders Gud.⁴⁷

Enligt Jubileerboken skulle man äta pesachlammet och det osyrade brödet inne på tempelområdet och alltså inte lämna templet under den heliga pesachnatten då pilgrimerna var gäster hos Gud i hans hus och delade gemenskapsmåltiden med honom (som i Robertson-Smiths offertori).⁴⁸ Detsamma ser vi i skildringen av kung Josias påsk från första templets tid (615 f. Kr.), där pesachlammet tillagas på tempelgården av leviterna.⁴⁹

Tillsammans med pesachlammet läser vi också i skildringen av kung Josias påsk att det frambars extra gemenskapsoffer av nötboskap vilka inte stektes över öppen eld utan koktes i grytor. Dessa extraoffer tycks ha varit vanliga, då Mishna Pesahim ger regler för dess framförande och berättar att det inte alltid fanns tillräckligt med felfria årsgamla pesachlamm för att alla skulle bli mätta – man kunde få äta så lite som en *ka-zayit* (motsvarande en olivs

---

⁴⁶ "One cannot get away from the fact that the sacrificial cult, especially blood sacrifice, lay at the heart of worship in Israel... The center of worship in Palestine was the temple cult, and the focus of this was the sacrifices on the altar. To miss this is to miss the essence of Jewish worship during this time and to misunderstand its main concerns and preoccupations." Grabbe, *Judaic Religion in the Second Temple Period*, 2000, sid 147-148.

⁴⁷ 2 Krön 30:21-22

⁴⁸ Jubileerboken 49:20-22.

⁴⁹ 2 Krön 35:10-15.

storlek) och ändå ha uppfyllt budet att äta av pesachlammet.⁵⁰ I så fall åt man av *hagiga* ("högtidsoffret", det extra nötboskapsoffret) tills man blev nästan mätt, för att sedan äta sin bit av pesachlammet som det allra sista och bestående intrycket av måltiden.⁵¹

Allt eftersom antalet pilgrimer till pesachhögtiden i Jerusalem växte verkar det ha blivit svårt att få plats på tempelområdet, och från första århundradet f. Kr. hör vi om att man samlas i enskilda hus över hela Jerusalem som därmed får del av templets helighet. Filon av Alexandria berättar:

And each house is at that time invested with the character and dignity of a temple, the victim being sacrificed so as to make a suitable feast for the man who has provided it and of those who are collected to share in the feast, being all duly purified with holy ablutions. And those who are to share in the feast come together not as they do to other entertainments, to gratify their bellies with wine and meat, but to fulfil their hereditary custom with prayer and songs of praise.⁵²

4.2 SEDERMÅLTIDENS FRAMVÄXT

Filon skildrar pesachmåltiden i husen som en festmåltid med kött och vin där man hedrar sin Gud med böner och lovsånger och tänker på den fäderneärvda traditionen. Borta är den första pesachmåltidens instruktioner att äta lammet snabbt, redo för avfärd med ytterkläderna på. Nu skyntas de första glimtarna av den sedermåltid som judar firar än idag, då man med måltiden firar den befrielse som Gud har skänkt i urtiden, i det förgångna.

För att verkligen illustrera denna frihet ska deltagarna för en natt bete sig som fria och rika män som bekymmerslöst kan luta sig tillbaka på divaner och dricka vin. Rabbinerna föreskriver: "Även en fattig i Israel ska inte äta förrän han lutar sig tillbaka. Och de får inte ge honom mindre än fyra bägare vin, till och med från fattigbössan."⁵³ Det blir en religiös plikt att dricka fyra bägare vin under sedermåltiden. Till dessa knyts det fyrfaldiga frälsningslöftet ur pesachberättelsen: "Jag skall **föra er ut** från tvångsarbetet hos egyptierna och **rädda er** från slaveriet under dem och jag skall **återlösa er** med utsträckt arm och genom stora straffdomar. Och jag skall **ta er till mitt folk** och vara er Gud."⁵⁴

---

⁵⁰ *Mishna Pesahim* 8:3.

⁵¹ *Mishna Pesahim* 6:3 med not, sid 90, samt 10:8 med not, sid 172.

⁵² Filon av Alexandria, *De Specialibus Legibus II*, XXVII:148.

⁵³ *Mishna Pesahim* 10:1. Alltså, även tiggaren försörd av allmänna medel måste få sina fyra bägare vin.

⁵⁴ Exodus 6:6-7.

Under århundradena runt Kristi födelse kommer så pesachmåltiden att växa och hämta intryck från den hellenistiska prestigekulturens symposier ("samdrickningar"), vilket var gästbud där mat och vin följdes av lärda och filosofiska diskussioner. Under de senaste femtio åren har forskare allt mer uppmärksammat paralleller mellan det grekiska symposiet och den judiska sedermåltiden.⁵⁵

Symposiet kunde hållas i ett tempel eller, vilket var vanligare, i ett privat hem. Idealiskt var antalet gäster begränsat (sju, nio eller elva, men det växte med tiden). Söner uppmanades att delta för att höra männens utläggningar och öka sin bildning. Symposiet inleddes med handtvagning (eftersom man skulle äta med händerna) och eventuell tackbön eller matoffer till gudarna, varpå en flerrätters måltid intogs. Därefter kom själva symposiet med samtal under tre skålar vin, över vilka tackböner till olika gudar kunde bes, däribland en hymn till vinets gud Dionysius. En skål kunde utbringas genom att samma bägare skickades runt medan alla drack ur den som ett uttryck för gemenskap. Det lärda samtalet kunde ta sin utgångspunkt i associationer utifrån rätterna som ätits, eller bestå i framförande av poesi eller gudalegender där gränsen mellan underhållning och liturgi var flytande. Till slut avrundades kvällen ofta med en bön eller hymn, exempelvis till Hälsans gudinna.⁵⁶

Att pesachmåltiden, som har paralleller till alla de uppräknade momenten ovan, under det andra templets senare tid anpassades till denna användbara struktur verkar flertalet forskare överens om. "The seder is a rabbinic symposium, its topic of discourse being the Exodus"⁵⁷, skriver Hoffman (1999) och fortsätter att beskriva sedermåltidens förmodade struktur på detta protostadium utifrån det vi från antika författare känner till om symposier:

- 1) Mat. Scenen förbereds genom bordsböner och symboliska maträtter.
- 2) Frågor. En av de unga i sällskapet frågar vad den annorlunda maten betyder.
- 3) Svar. Fadern eller måltidsledaren återberättar Exodushändelsen fritt men detaljerat.
- 4) Lovprisning. Man sjunger *Hallel*-psalmerna (Ps 113-118).

---

⁵⁵ Se framför allt banbrytaren Stein, *The Influence of Symposia Literatur on the Literary Form of the Pesach Haggadah*, sid 203, 1957.

⁵⁶ Leyerle, *Meal Customs in the Greco-Roman World*, 1999, sid 33-39.

⁵⁷ Hoffman, *The Passover Meal in Jewish Tradition*, 1999, sid 9.

5. EFTER TEMPLETS FALL

5.1 SYNAGOGAN ERSÄTTER TEMPLET

Så inträffade år 70 e. Kr. den stora katastrofen när Jerusalems tempel, det omhuldade tecknet på Guds närvaro bland folket, jämnades med marken. Innan vi går in på hur denna religiösa kris specifikt påverkade pesachfirandet ska vi först skissa i mer allmänna drag hur förlusten av offerväsendet, den väg till Gud som i Torah var instiftad av honom själv, bearbetades i judendomen.

Eller man kanske skulle tala om ”judendomarna” i plural vid detta skede i historien. Vid templets fall år 70 fanns det minst fem olika riktningar inom judendomen, som alla skulle möta krisen på olika sätt. *Saddukéerna* var så tätt knutna till templet och dess offer att de med templets fall skulle försvinna helt från historien. Detsamma gäller *esséerna*, som visserligen hade utvecklat ett alternativt religiöst system i Qumranförsamlingen men trots detta försvann efter de romerska legionernas härjningar i landet. De nationalistiska *seloterna* gjorde tappert motstånd och tände det andra upproret under Bar Kochba 132-135 e. Kr., då man brukade templet som enande nationell symbol på de mynt som hann präglas av den kortlivade staten, men den romerska världsmaktens repressalier omintetgjorde även denna politiskt präglade judendom. *Nasaréerna* eller de judekristna hade redan flyttat sin religionsutövnings fokus från templet, vars förstöring snarare blev en bekräftelse på deras mästares förutsägelse, men de skulle under de kommande århundradena gradvis integreras i den hednakristna kyrkan till följd av hårt motstånd från den enda övriga överlevande judiska grupperingen: *fariséerna*, som därför kommit att bli norm för vad som uppfattats som judendom genom den efterföljande historien och fram till våra dagar.

Fariséernas judendomsform, som betonade Torahstudiet, synagogan och den enskildes efterlevnad av buden, leder enligt majoritetsuppfattningen sitt ursprung tillbaka till det första templets förstöring under babylonierna 586 f. Kr (även om fariséerna som namngiven gruppering finns dokumenterad först från mackabéertiden på tidigt 100-tal f. Kr.).⁵⁸ Under de sjuttio åren i babylonisk fångenskap utan tempel fram till 515 f. Kr. verkar man ha mötts i hem eller särskilda samlingslokaler (grek. *synagogé*) för Torahläsning och utläggning, och

---

⁵⁸ Myers, *Eerdman's Bible Dictionary*, 1987, sid 823-824, 975.

även efter återkomsten och det andra templets uppbyggnad levde synagogan kvar som ett lokalt komplement till Jerusalems tempel, särskilt för dem som bodde långt från den heliga staden. Fram emot tiden för templets förstöring 70 e. Kr. levde miljontals judar i diasporan utanför det heliga landet, från Spanien och Frankrike i väst till Persien i öst, och för de allra flesta av dessa lär årliga pilgrimsfärder till templets högtidsfiranden varit uteslutna av praktiska och ekonomiska skäl.⁵⁹ Därmed fanns synagogan vid templets förstöring som ett alternativt religiöst system redan i bruk för att fånga upp det judiska folket.

5.2 BÖN ERSÄTTER OFFER

Alltså existerade en alternativ kult som fungerade som ett skyddsnät när templet försvann. Dock ska inte betydelsen av templets förstöring för den rabbiniska/fariseiska judendomen underskattas (det har liknats vid en kris i storleksordning av Förintelsen).⁶⁰ Det finns en tendens i senare tiders judendom att förringa templets offerväsende, kanske i reaktion mot kristen-messiansk skriftutläggning (mer om detta i avsnitt 5.5): så kunde Rambam (Maimonides) på 1100-talet jämföra Torahns offerföreskrifter med modersmjölk som judarna skulle växa ifrån när de fått större distans till hedendomen och kunde ta till sig bönen som den ideala formen av tillbedjan.⁶¹ I den rabbiniska judendomens tidigaste skrift Mishna ser vi dock inget sådant förakt för templet, utan istället en kärleksfull upptagenhet med templets alla detaljer för att bevara minnena och möjliggöra en återuppbyggnad när tiden är inne. Till dess utför man de delar man kan av tempeltjänsten, som en ersättning eller representation för de offer som inte kan utföras, och flyttar av nödvändighet över tyngdpunkten på dessa kvarvarande delar av kulten.

Dessa överlevande kultelement innebar framför allt bönerna, vid sidan av Torahläsning (än idag läser man som ersättning för de offer som inte kan frambäras istället de Torahstycken som påbjuder dessa offer). Även om det inte råder total samstämmighet hos källorna finns det mycket som tyder på en böneliturgi i templet medan offren frambars vid den tredje och nionde timmen (från soluppgången räknat, alltså ca kl. 9 och 15). Mishna Tamid ("Ständigt offer") berättar om prästernas välsignelseböner för folket, staten och helgedomen samt deras

---

⁵⁹ Enligt Göran Larsson (*Tid för Gud*, 2006, sid 38) fanns det under det första århundradet 7 miljoner judar, de flesta i diasporan utanför Israels land.

⁶⁰ Schiffman, *From Text to Tradition*, 1991, sid 162-3.

⁶¹ Maimonides, *Moreh Nevochim* (Vägvisare för den villrådige) III:32, 69b, citerad i Klawans, *Purity, Sacrifice and the Temple*, 2006, sid 8.

skriftläsningar: ”Och de läste *De tio orden* (Deu 6:4), *Om ni nu lyssnar* (Deu 11:13) och *Och han sade* (Num 15:37). Och de välsignade folket med tre välsignelser...”.⁶² En skeptiskt sinnad källkritiker kan misstänka rabbinerna för att här projicera sin egen synagogsgudstjänst tillbaka på prästernas tempelkult, en möjlighet som inte bör uteslutas vid muntlig tradition, men det förefaller rimligt att anta en viss kontinuitet mellan tempel och synagoga. Dessutom finns oberoende vittnesbörd från Nya Testamentet där Apostlagärningarna berättar om bön i templet medan det fortfarande stod: ”Petrus och Johannes var på väg upp till templet vid tiden för bönen man ber vid nionde timmen”⁶³. Välkända är också Jesu ord utifrån profeten Jeremia om templets avsikt: ”Mitt hus skall kallas ett bödens hus för alla folk”⁶⁴. Även Dödahavsrullarna ger belägg för bön i templet vid denna tidsperiod.⁶⁵

Synagogan och dess gudstjänst kom så under rabbinernas ledning att samla på sig drag från templets gudstjänst: dels templets böner, dels något av dess arkitektur (med menorah- och arkmotiv) och även dess renhetsföreskrifter med handtvagning och mikveh.⁶⁶ Där fanns hos fariseerna, långt före templets fall, en strävan efter att utbreda templets helighet över hela livet.

Ett annat tempelrelaterat område, relevant för vår frågeställning, där denna strävan fick genomslag är måltiderna. Om något av templets helighet flyttades över till det judiska hemmet, fick bordet något av altarets helighet, vilket understryks än idag genom att varje måltid föregås av rituell handtvagning⁶⁷ och inramas av böner och lovprisningar.⁶⁸ Bordet blev jämte synagogan en huvudplats för bön, vars vikt kan illustreras av det utrymme Mishna Berachot ger åt diskussioner om måltidsböner: tre kapitel (6-8), jämfört med fem kapitel för de dagliga bönerna som kommit att förknippas med synagogan (1-5). När templet och dess offermåltider försvann kunde alltså större vikt flyttas över till den ”bordsfromhet” som rabbinerna redan utvecklat. Detta gäller naturligtvis i allra högsta grad den största judiska måltiden av dem alla: sedermåltiden vid pesach.

---

⁶² *Mishna Tamid* 5:1, se också 7:2.

⁶³ Apostlagärningarna 3:1.

⁶⁴ Markusevangeliet 11:17, utifrån Jeremia 7:11.

⁶⁵ Schiffman, *From Text to Tradition*, 1991, sid 164.

⁶⁶ Klawans, *Purity, Sacrifice and the Temple*, 2006, sid 202.

⁶⁷ *Mishna Berachot* 8:1-2.

⁶⁸ Klawans, *Purity, Sacrifice and the Temple*, 2006, sid 201, och Larsson, *Tid för Gud*, 2006, sid 38.

5.3 PESACHLAMMET I MISHNAS SEDERMÅLTID

När det traditionella festliga firandet av offerhögtiden med pilgrimsvandring upp till Jerusalems tempel omöjliggjordes efter år 70 e. Kr., återstod det för judarna under den efterföljande mishnaiska tiden (70-200 e. Kr.) att lägga desto större tonvikt på sedermåltiden som det enda kvarvarande momentet i pesachhögtiden. Somliga verkar i detta skede ha återgått till de förhållanden som rådde före kultcentralisationen till templet och slaktat sitt eget pesachlamm vid hemmet, liksom under den allra första pesach.⁶⁹

Det kan också mycket väl ha funnits grupperingar av judar i diasporan som slaktade sina lamm själva även medan templet stod. (Att en ritual påbjuds av de religiösa ledare som senare blir normgivande innebär inte nödvändigtvis att samtliga religionsutövare efterlever detta – möjligheten finns att själva påbudets existens talar för behovet av ett sådant påbud genom att det motsatta förhållandet faktiskt rådde på sina håll! Så existerade t ex ett alternativt judiskt tempel ca 650-350 f. Kr. på ön Elefantine i Nilen där pesach firades parallellt med Jerusalemtemplet.⁷⁰) Rabbinernas sökte dock bevara heligheten kring templets offerväsande genom att driva igenom ett förbud mot skick som påminde alltför mycket om templet. En dispyt över en sådan ”pesachlammskopia” finns belagd genom en senare tradition i Talmud:

Teodos, en romare [dvs en jude], vande romarna [dvs judarna i Rom] att äta helstekta lamm på påskaftonen. Shim’ôn ben Shetah lät sända till honom och säga: ”Vore du inte Teodos så skulle jag exkommunicera dig, eftersom du får Israel att äta vad som är heligt utanför [templet].”⁷¹

Även om offerlammet inte får upprepas utan templet, inför rabbinerna *representationer* för offren i väntan på den dag då templet återuppbyggs och offren återupptas. I Mishna Pesahims föreskrifter för sedermåltiden märks två ”varmrätter” (*tavshilin*) som ska representera *hagiga* (nötboskapsoffret) och *pesach* (lammoffret). Här återges Mishnas sedermåltid i sin helhet:

De satte fram för honom, han doppar med salladen tills han kommer till brytandet av brödet. De satte fram för honom *matsa*, sallad, *haroset* och två varmrätter, även om *haroset* inte är ett bud. Rabbi Elieser genom Rabbi Tsadok säger: bud! Men i templet brukade de sätta fram för honom pesachlammets kropp.

⁶⁹ Belagt i *Tosefta Yom Tov* 2:15, enligt Botterweck, *Theological Dictionary of the Old Testament*, 2003, band P, sid 20.

⁷⁰ Grabbe, *Judaic Religion in the Second Temple Period*, 2000, sid 132.

⁷¹ *Talmud Bavli Berachot* 19a, citerat ur Martola, *Kommentar till påskhaggadan*, 1988, sid 8.

De blandade den andra bägaren åt honom, och här frågar sonen sin far. Och om det inte finns förstånd i sonen, lär fadern honom: Hur skiljer sig denna natt från andra nätter? Andra nätter äter vi ju *hamets* (syrat) och *matsa* (osyrat bröd), denna natt bara *matsa*. Andra nätter äter vi ju övriga grönsaker, denna natt *maror* (bittra örter). Andra nätter äter vi grillat, stuvat och kokt kött, denna natt bara grillat. Andra nätter doppar vi en gång, denna natt två gånger. Och utifrån sonens kunskap undervisar hans fader honom, han börjar med förnedring och avslutar med härlighet, och utlägger från ”min fader var en kringvandrande aramé” (Deu 26:5) tills han avslutar hela stycket.

Rabban Gamliel brukade säga: Var och en som inte nämner dessa tre ting vid *pesach* har inte fullgjort sin plikt, och dessa är: *pesach* (påskalammet), *matsa* och *maror*. *Pesach* – därför att den Allerstädes Närvarande passerade våra faders hus i Egypten. *Matsa* – därför att våra fäder blev frälsta i Egypten. *Maror* – därför att egyptierna förbittrade våra faders liv i Egypten. I varje generation är varje människa skyldig att se på sig själv som om han hade dragit ut ur Egypten, som det är sagt (Ex 13:8): ”Och du ska berätta för din son på den dagen: På grund av detta som Herren gjorde för mig när jag kom ut ur Egypten.” Alltså är vi skyldiga att tacka, lova, prisa, hedra, upphöja, ära, välsigna, upplyfta och hylla den som gjort alla dessa under för våra fäder och för oss: han förde oss ut från slaveri till frihet, från sorg till glädje, från suckan till högtidsdag, från mörker till stort ljus och från trældom till frälsning. Så låt oss säga inför honom: Halleluja!

Hur långt reciterar han? Bet Shammai säger: tills ”en lycklig mor med barn” (Ps 113:9), och Bet Hillel säger: tills ”hårda stenen till en vattenkälla” (Ps 114:8). Och han avrundar med frälsningen. Rabbi Tarfon säger: ”han som har frälst oss och frälst våra fäder från Egypten”, och han brukade inte avrunda. Rabbi Akiva säger: ”Så må Herren vår Gud och våra faders Gud föra oss till andra högtider och pilgrimsfester som kommer oss till mötes i frid, glada över uppbyggnaden av din stad och jublande över din tempeltjänst, och må vi där få äta av offren och pesachlammen”, osv fram till ”Lovad är du, Herre, som frälst Israel”.

De blandade den tredje bägaren åt honom, han välsignar över sin mat. Den fjärde, han avslutar *Hallel* över den. Och han uttalar sångens välsignelse över den. Mellan dessa bägare (1-2 och 3-4) får han dricka om han vill dricka, mellan den tredje och fjärde får han inte dricka.

Och man avslutar inte efter *pesach* (med) *afikoman*. Om de somnar...⁷²

Vi lägger i det första stycket märke till hur varmrätterna knyts till pesachlammet, för vilket de fungerar som representation. Det efterföljande stycket nämner att allt kött som förtärs under kvällen är ”grillat”/helstekt (*tsali*) såsom var föreskrivet för pesachlammet (Ex 12:8).

I tredje stycket nämns pesachlammet i nära förbindelse med *matsa* och *maror* (det osyrade brödet och de bittra örterna), liksom det påbjuds i Torah att ”ätas tillsammans med osyrat bröd och bittra örter”.⁷³ Rabbi Hillel (ca 70 f. Kr. – 10 e. Kr.), den kanske mest berömde mishnaiske rabbinen (*tanna*) i judisk tradition, anges som upphovet till sedvänjan med

⁷² *Mishna Pesachim* 10:3-8.

⁷³ Exodus 12:8.

”Hillels smörgås” vilket innebär att äta en bit av pesachlammet på matsabröd och bittra örter i en enda tugga.⁷⁴ Detta är ett exempel på den nära association mellan pesachlammet och matsabrödet som skulle leda till att mycket av den helighet som förknippades med pesachlammet flyttades över till matsabrödet, som skulle hamna i centrum för pesachmåltiden när dess liturgi kom att fixeras i *Haggadan*, den form för sedermåltiden som firas än idag bland praktiserande judar över hela världen. Vi ska nu titta närmare på *Haggadan* och dess olika representationer för det avskaffade pesachlammet.

5.4 PESACHLAMMET I HAGGADANS SEDERMÅLTID

Den liturgiska haggadatexten med dess ordningar, böner och utläggningar är en av judendomens mest älskade och spridda texter. Den existerar i tre snarlika versioner bland judendomens tre huvudinriktningar: *ashkenazisk* (från kristna länder i Europa), *sefardisk* (från muslimska länder inklusive Spanien före 1492) samt *mizrahisk/yemenitisk* (från Arabiska halvön). Likformigheten mellan dessa talar för en tidig fixering av dess text, enligt frommare judiska forskare redan under det andra templets tid⁷⁵, men majoritetsuppfattningen talar för en gradvis utveckling från att de stora huvuddragen förelegat under tannaitisk och amoraisk tid (70-200 respektive 200-500-tal e. Kr.) fram till de första handskriftsbelägg vi har för en fixerad liturgisk text, från gaonisk tid (på 800-talet e. Kr.).⁷⁶

Inför sedermåltiden instruerar *Haggadan* att man dukar bordet med följande ting: vinbägare, tre matsabröd under en vit duk, *karpas* (grönsak som selleri eller persilja för isopen), en skål saltat vatten, *maror* (bittra örter, antingen sallad, pepparrot eller endiver), *haroset* (blandning av nötter, äpple och vin för murbruket), ett hårdkokt, sotat ägg för att representera *hagiga*-offret och *zeroa* – ett lårben av lamm rostat över eld för att representera pesachlammet.⁷⁷

Haggadaliturgins moment brukar organiseras under 15 rimmade rubriker som stöd för minnet (dessa rubriker härstammar från 1200-talet).⁷⁸ Här följer en förkortad genomgång av dessa, med särskilt fokus på de moment som har relevans för den forna offermåltiden:

---

⁷⁴ Talmud berättar: ”Man sade om Hillel att han brukade veckla in dem i varandra och äta dem [tillsammans]; det är nämligen sagt [Num 9,11]: *Med massôt och bittra örter skall man äta det.*” (*Talmud Bavli Pesachim*, 115a, 30. Citerat ur Martola, *Kommentar till påskhaggadan*, 1988, sid 98.)

⁷⁵ Guggenheimer, *The Scholar's Haggadah*, 1995, sid 183.

⁷⁶ Martola, *Kommentar till påskhaggadan*, 1988, sid 8, 28

⁷⁷ Cohen, *The Sephardi Haggadah*, 1989, sid 34-37.

⁷⁸ Martola, *Kommentar till påskhaggadan*, 1988, sid 15.

Kaddesh (helga): Lovprisning över vin som markerar övergången till helgad tid, identisk för samtliga rabbinsk-judiska högtider. Första vinbägaren drickes.

Urchats (tvätta): Första handtvagningen för rituell renhet inför måltiden, liksom vid övriga judiska måltider.

Karpas (frukt): Grönsaker ("markens frukt") doppas i det saltade vattnet och ätes, ett survival inte från offret utan från den grekisk-romerska måltidens aptitretare. Med tiden har det antagit symbolisk betydelse av tårar.

Yachats (bryta): Den mellersta matsan tas ut och bryts i två delar. Den större delen, som benämnes *afikomen* ("den kommande"), lindas in i en vit duk och gömmes undan tills måltidens slut, då den tas fram vid *Tzafun* för att ätas andäktigt i pesachlammets ställe som måltidens höjdpunkt. Detta är det första exemplet på hur *matsan* assimilerat det avskaffade pesachlammet som tidigare förekom här.

Maggid (berätta): Detta långa berättande parti, då Exodusberättelsen återges av familjefadern, inleds med ännu ett exempel på hur matsan tagit över pesachlammets roll. Ursprungligen var pesachlammet utgångspunkten för berättelsen ("När era barn frågar er: Vad betyder den här gudstjänsten? skall ni svara: Det är ett påskoffer åt HERREN, därför att han gick förbi Israels barns hus i Egypten")⁷⁹, men haggadaliturgin inleder berättelsen med att matsan lyftes högt varpå alla församlade uttalar *Ha lachma anya* tre gånger: "*Ha lachma anya, di achlu avhatana b'ara d'Mitsraim. Kol-d'chfin yete v'yechel, kol-d'tsrach yete v'yifsah.*" ("Detta är lidandets bröd, som våra fäder åt i Egyptens land. Alla som hungrar må komma och äta, alla som är behövande må komma och **yifsah**.") Detta *yifsah* är ett arameiskt verb bildat ur pesach, alltså att "påska". Ursprungligen lär det ha syftat på att äta pesachlammet (som benämndes "pesach"), men det får här en vidare betydelse av att "fira pesach" medan det fortfarande genom sin ursprungsbetydelse laddar matsabrödet med pesachlammets symbolvärde.

---

⁷⁹ Exodus 12:26-27.

Samtidigt som matsabrödet uppvärderas, tonas pesachlammet i sig självt ner. När Rabban Gamliels undervisning om *pesach*, *matsa* och *maror* (Mishna Pesahim 10:5, i föregående avsnitt 5.3 ovan) återges i haggadaliturgin är man noga med att skilja mellan ”Pesachlammet som våra fäder åt medan templet stod, varför var det?” och ”Denna *matsa* som vi äter, varför är den?”. Måltidsledaren varnas för att ens peka på *zeroa* i samband med att ”pesachlammet” nämns här, för att inte ge något som helst intryck av att ett offer framburits.⁸⁰ *Matsan* lyftes däremot upp så att alla ser den, och dess symbolik anges i mishnaavsnittet (dock inte i *Haggadan*) som ”därför att våra fäder blev frälsta i Egypten”.⁸¹

Den utförliga utläggningen av Exodus utifrån Toratexten och olika rabbiner och midrasher avslutas med första delen av *Hallel* (Ps 113-114) över den andra vinbägaren, varpå denna drickes. Den sista avrundande bönen innan måltidsmomentet börjar uttrycker en längtan efter den förlorade tempeljudendomen:

Ja, Herre vår Gud och våra fäders Gud, för oss fram till andra högtider och pilgrimsfester som når oss i frid, glada över byggandet av din stad och jublande över din tempeltjänst. Och må vi där få äta av offren och pesachlammen vars blod ska komma över ditt altares sida till välbehag. Då ska vi tacka dig med en ny sång för vår frälsning och för våra själars förlossning. Lovad är du, Herre, som frälst Israel.⁸²

Rochtsa (tvätt): Den andra handtvagningen, inför det nu annalkande ätandet av den offersymboliserande *matsan*.

Motsi (frambringare): Den vanliga tackbönen till Gud ”som frambringar bröd ur jorden”.

Matsa (osyrat bröd): Det översta ett och ett halva matsabrödet (en halva är undangömt som Tzafun) brytes och delas ut till samtliga närvarande för att ätas under begrundan över detta uppfyller Torahs bud. Var och en måste äta minst en *ka-zayit* (mängd motsvarande en stor oliv), samma regel som gällde för pesachlammet.⁸³ Ifall deltagarna är så många att dessa

---

⁸⁰ Cohen, *The Sephardi Haggadah*, 1989, sid 80-82.

⁸¹ *Mishna Pesahim* 10:5.

⁸² Cohen, *The Sephardi Haggadah*, 1989, sid 86.

⁸³ Cohen, *The Sephardi Haggadah*, 1989, sid 91, jfr Mishna Pesahim 8:3. En annan regel som matsabrödet tagit över från pesachlammet är det stränga förbudet att äta det vid rätt tid: ej före kvällen, ej efter midnatt. Talmud Yerushalmi säger: ”Den som äter *matsa* på påskaftonsdagen är som en man som ligger med sin förlovade [då hon ännu är] i hans svärfaders hus [dvs innan de gift sig]” (Jerusalemiska Talmud Pesahim 10:1, 37b, citat ur Martola, *Kommentar till påskhaggadan* (1988), sid 17-18). För mer om den övertagna symboliken kring matsabrödet, se Hoffman, *A Symbol of Salvation in the Passover Seder*, 1999, sid 111.

helgade matsabröd inte räcker till en ka-zayit åt alla, får alla varsin liten bit av det helgade matsabrödet och fyller upp resten med andra matsabröd, liksom man under templets tid fyllde upp med *hagiga*-offer av nötboskap ifall pesachlammet inte räckte till.

Maror (bittra örter): Efter en lovprisning doppas de bittra örterna (pepparrot eller oftare sallad) i mildrande söt *haroset* och ätes som en åminnelse av lidandet i Egypten. Doppandet av örter i *haroset* har också uttolkats som en åminnelse av pesachlammets blod, som under den första pesach skulle strykas runt dörren med ett knippe isop för att rädda folket.⁸⁴

Korech (vika): ”Hillels smörgås”, som viks av det understa matsabrödet med *maror* (Hillels sedvänja blev inte accepterad som *halacha* (normativ) trots hans berömmelse, men man hedrar honom genom att följa hans bruk efter att först ha ätit matsa och *maror* separat och så uppfyllt budet).

Shulchan orech (dukat bord): Till slut intas den egentliga måltiden, där man gärna äter kött men inte lamm (för att inte ge intryck av att ett lammoffer har ägt rum). I sefardisk tradition finns en starkare markering av övergången till måltiden genom att den inleds med hårdkokta ägg, som ätes efter att man sagt ”*zecher lekorban chagiga*”, ”en åminnelse av högtidsoffret”, det nötboskapsoffer som man åt sig mätt på innan det var dags att avrunda med pesachlammet.

Tsafun (gömd): Som sista måltidsdel hämtas den gömda *afikomen*-matsan fram – nuförtiden har barnen ofta fått gömma den och nu låta sig mutas med godsaker eller pengar för att ta fram den, något som garanterar att deras intresse upprätthålls – och man äter denna ersättning för pesachlammet under vördnad. I sefardisk tradition säger man: ”*zecher lekorban pesach hane'echal al hasava*”, ”en åminnelse av pesachoffret som åts till mättnad”. Smaken av denna matsa skulle bli kvar i munnen, och rabbinerna förbjöd allt annat ätande efter *tsafun*-matsan utom de två kvarvarande vinbägarna, samma regel som gällde för pesachlammet: ”Och man avslutar inte efter *pesach* (med) *afikomen*”.⁸⁵ Ordet *afikomen* är grekiska för ”kommande”, det användes ursprungligen om dessertbordet som kom efter den grekisk-romerska måltiden, men

---

⁸⁴ Exodus 12:22. Uttolkningen ska finnas belagd i Talmud Yerushalmi enligt den amerikanske forskaren Zeitlin: ”The law of sprinkling the blood was amended and was substituted by the dipping into *haroseth*. *Haroseth* is a mixture of fruits with wine. The Bible calls wine ”the blood of grapes [Gen 49,11; Deut 32,14].” The Palestinian Talmud correctly remarked that *haroseth* is a ”reminder of blood”. (Zeitlin (1947-8), sid 437, citerat ur Martola, *Kommentar till påskhaggadan*, 1988, sid 44).

⁸⁵ Kehati, *Mishna Pesahim*, 1994, sid 172 (10:8).

med århundrandenas gång kom ordet att användas i *Haggadan* om den avslutande matsan efter vilken ingen *afikomen* skulle följa.⁸⁶

Barech (välsigna): En utökad pesachversion av den tackbön som följer på varje judisk måltid. I inledningen citerar man orden från profeten Hesekiel (41:22) som uttalades om altaret: ”Detta är bordet som står inför Herren”, vilket i detta sammanhang runt matbordet ger uttryck för den tidigare nämnda tanken att det förstörda templets helighet nu lever kvar i det judiska hemmets bord där böner och måltider fungerar som en slags ersättning för offren. Dock har Barech-bönen även åtskilliga framåtblickar till det efterlängtrade tillståndet när templet ska återuppstå:

Förbarma dig, Herre vår Gud, över oss och över Israel ditt folk och över Jerusalem din stad och över Sionsberget, din härlighets boning, och över ditt tempel och över din boning och över din helgedom, och över det stora och heliga hus över vilket ditt namn är utropat...

Och trots att vi har ätit och druckit, har vi inte glömt att ditt stora och heliga hus ligger i ruiner...

Och må Jerusalem, den heliga staden, bli uppbyggd med hast, i våra dagar. Välsignad är du, Herre, som bygger Jerusalem. Amen...

Må den Barmhärtige ge oss liv och meriter och föra oss fram till Messias dagar och templets återuppbyggnad och den tillkommande världens liv...⁸⁷

Man avslutar Barech-bönen genom att dricka den tredje bägaren vin.

Hallel (prisa): Lovprisningen efter måltiden fortsätter med recitation av Ps 115-118 och Ps 136 samt ytterligare lovprisningar över den fjärde vinbägaren varpå denna drickes. Hela sedermåltiden avrundas med en avslutande bön som innehåller (liksom även avslutningen av den första Hallel) en förnyad vädjan om den forna tempeljudendomens återupprättelse:

Förbarma dig, Herre vår Gud, över oss och över Israel ditt folk och över Jerusalem din stad och över Sionsberget, din härlighets boning, och över ditt altare och över ditt tempel. Och bygg upp Jerusalem, den heliga staden, med hast i våra dagar, och för oss upp dit. Då ska vi glädja oss över hennes återuppbyggnad och prisa dig för henne i helighet och renhet.⁸⁸

Nirtsä (nöjd): Sedermåltiden avslutas i förhoppning om Herrens välbehag med den fest som hans folk har firat till hans ära. Traditionellt hälsar man varandra med ”*Lashana haba'a bYerushalaim habnuya!*”, ”Nästa år i ett återuppbyggt Jerusalem!”.

---

⁸⁶ *Tosefta Pesachim* 10:8 uttolkar afikomen som ”nötter, dadlar och rostat”.

⁸⁷ Cohen, *The Sephardi Haggadah*, 1989, sid 98, 100 och 106.

⁸⁸ Cohen, *The Sephardi Haggadah*, 1989, sid 122.

5.5 AVGRÄNSNING MOT KRISTNA TOLKNINGAR

Vi har nu vandrat genom den rabbiniska sedermåltiden i dess olika utvecklingsstadier med blick för spår efter pesachlammet och beskrivit dessa. Det kan nu vara passande att fråga sig varför dessa spår ser ut som de gör – och en faktor som tydligt påverkat den rabbiniska judendomens förhållningssätt till pesachoffret är existensen av den alternativa pesachberättelse som berättades av den framväxande kristna kyrkan (både hednakristna och judekristna nasaréer). Rabbinisk mishnajudendom och urkristendom var två systerreligioner som efter moderreligionen tempeljudendomens bortgång skulle definiera sig i klar opposition mot varandra. Trots de många parallellerna mellan dem kom båda att renodla sin särart för att öka avståndet, och de judekristna nasaréerna hamnade med tiden emellan utan att passa riktigt in i någon av de två huvudgrupperingarna.

Den kristna fornkyrkans distansering från sina judiska rötter är välkänd och väldebatterad, men tanken att en motsvarande defensiv inställning påverkat judendomens utveckling är relativt ny i forskningen. Israel Yuval har gjort en intressant framställning i frågan, *Easter and Passover As Early Jewish-Christian Dialogue* (Yuval, 1999), som ligger till grund för rekonstruktionen nedan.

Under Mishnas formativa period (70-200) firades den kristna påsken i östkyrkan samtidigt som den judiska, på 14:e dagen i månaden nisan, innan den romerska västkyrkan slutligen (vid Niceamötet 325 e. Kr.) lyckades allmängiltigförklara sin sed att förlägga uppståndelsedagen till en söndag. Detta innebär att de två komuniteterna länge firade sin påsk samtidigt, med avsevärd kontakt och sammanblandning sinsemellan. Vid ett judiskt pesachfirande kunde det närvara judar som tagit till sig eller påverkats av den kristna berättelsen, som gav egna uttolkningar för sederns symboliska rätter och associerade dem med Jesus som pesachlammets uppfyllelse. Åtskilliga sedermåltider kan ha hettat till i dispyter om pesachlammets betydelse, och rabbinerna vidtog åtgärder för att förebygga vad som i deras ögon var hädiskt kätter.

I det grekisk-romerska symposiet var den filosofiska diskussionen förlagd till efter maten, och så bör även pesachmåltiden ha sett ut under templets tid, då ”de fyra frågorna” om rätternas innebörd har sin naturliga plats när dessa rätter har serverats och deltagarna upplevt dem med alla sina sinnen. Möjligheten att samtala fritt under måltiden om pesachlammets

betydelse gav dock utrymme för oönskade Jesustolkningar, och därför flyttade man det tunga uttolkningssegmentet *Maggid* och lade det före den egentliga måltiden så att måltidsledaren skulle få ge den traditionella tolkningen oemotsagd.⁸⁹ Därmed uppkom det lite märkliga förhållandet att vänta under en eller flera timmars liturgi innan man äter den redan framställda varma maten vid *Shulchan orech*.

Frågorna om rätternas betydelse standardiserades och lades i munnen på den yngste sonen, så att ordet inte lämnades fritt med möjlighet till oönskade frågor om pesachlammet. Här ser vi antagligen också ytterligare en stark motivation varför rabbinerna så ivrigt bekämpade sedvänjan att fortsätta äta helstekta lamm vid pesach – lammet var besvärande för att det inte bara påminde om det förlorade templet, utan också om den konkurrerande berättelsen om Jesus. Därför skapade man ett nytt fokus för pesachhögtiden: istället för templets lammoffer betonade man berättelsen om uttåget – Yuval menar att de antika källorna inte framställer återgivandet av Exodusberättelsen som en viktig del av pesachhögtiden medan templet stod⁹⁰ – och under måltiden riktade man uppmärksamheten på matsabrödet för att tona ner pesachlammet.

Även matsabrödet hade dock en kristologisk uttolkning, där Jesus vid instiftandet av nattvarden hade förklarat ”Detta är min kropp” och inbjudit ”Tag och ät”.⁹¹ Det kan ha varit för att förekomma denna förståelse som man skapade den markerade inledningen på *Maggid*, där samtliga närvarande ska upprepa *Ha lachma anya* tre gånger: ”Detta är lidandets bröd som våra fäder åt i Egyptens land. Alla som hungrar må komma och äta”. På så sätt avkrävs samtliga deltagare lojalitet mot den rabbinska uttolkningen redan från början av måltiden.

I samma ljus kan vi se Rabban Gamliels⁹² krav på historisk utläggning av de tre symboliska rätterna pesachlamm, matsabröd och maror. Genom att alla rätternas symbolik uttolkas med

---

⁸⁹ Hoffman, *The Passover Meal in Jewish Tradition*, 1999, sid 13-14.

⁹⁰ Istället var fokus på lagarna kring pesachoffret, menar Yuval och förklarar den judiska midrashen på Exodusberättelsen som ett gensvar på kristen midrashisk utläggning av Exodus 12. Se Yuval, *Easter and Passover As Early Jewish-Christian Dialogue*, 1999, sid 114.

⁹¹ Matteusevangeliet 26:26.

⁹² Detta är inte samma Gamaliel (I) som enligt Apostlagärningarna var Paulus lärare (22:3) och visade tolerans mot de kristna på 30-talet e. Kr. (5:34-39). Gamliel II var *nasi* (ledare) för de judiska rabbinerna omedelbart efter templets fall 70 e. Kr. och förknippas med strikta avståndstaganden mot de kristna. Under hans ledarskap ska *Birkat Haminim* ha författats, den förbannelsebön mot kättare som sedan dess blivit ett stående inslag i den judiska *Amida*-bönen tre gånger om dagen (men efter Talmuds tid ändrad från ”kättare” till ”förtalare”, se Talmud Berachot 28b-29a). Se Yuval, *Easter and Passover As Early Jewish-Christian Dialogue*, 1999, sid 107.

fokus på den historiska situationen ”i Egypten” lämnas ingen öppning för konkurrerande tolkningar:

Rabban Gamliel brukade säga: Var och en som inte nämner dessa tre ting vid *pesach* har inte fullgjort sin plikt, och dessa är: *pesach* (påskalammet), *matsa* och *maror*. *Pesach* – därför att den Allerstädes Närvarande passerade våra fäders hus i Egypten. *Matsa* – därför att våra fäder blev frälsta i Egypten. *Maror* – därför att egyptierna förbittrade våra fäders liv i Egypten.⁹³

I ljuset av detta är det också intressant att lägga märke till hur frasen ”*zecher lekorban hapesach*” (”en åminnelse av pesachoffret”) för den gömda *afikomen*-matsan vid *Tzafun* endast förekommer i sefardisk tradition, som vuxit fram under muslimsk överhöghet. Sefardiska judar som inte varit trängda av kristen förkunnelse om pesachlammet verkar ha känt sig friare att bevara åminnelsen av templets ursprungliga pesachoffer.

Med allt detta sagt om rivalitet och ömsesidig avgränsning mellan judendom och kristendom kan det vara på sin plats att avrunda framställningen med några ord om likheten mellan de två systerreligionernas påskfirande. Båda firar en liturgi med vin och bröd, sedermåltid eller nattvard, som utgör en åminnelse av ett offer som förrättades när templet fortfarande stod, vid altaret eller på Golgata kors. Båda berättar en berättelse där man ”börjar med förnedring och avslutar med härlighet”⁹⁴, vare sig det gäller befrielsen från Egyptens slaveri till Israels frihet eller frälsningen från korset och graven till uppståndelsens härlighet.⁹⁵ Och båda firar minnet av en paradigmatiske frälsningsgärning i det förflutna som definierar den troendes självförståelse i nuet, och blickar framåt i ett gemensamt hopp att en dag få samlas allesammans hos Gud till en måltid i härlighet när Messias har upprättat Guds rike i sin fullhet.

---

⁹³ *Mishna Pesachim* 10:5.

⁹⁴ *Mishna Pesachim* 10:4.

⁹⁵ Vid messianska (Jesustroende) judars pesachfirande brukar *afikomen*-matsan explicit uttolkas som en symbol för Jesus: randad och genomborrad bryts den för alla, varpå den sveps i vita gravkläder och läggs undan fram tills ”återuppståndelsen” i slutet av måltiden.

6. AVSLUTNING

Vi har nu följt pesachlammoffrets utveckling genom århundradena, med början från dess roll i urberättelsen om frälsningen från Egypten, och nämnt eventuella paralleller i den allmänsemitiska vårhögtiden. Vi har skildrat den detaljerade tempelritualen, med utblickar dels mot religionshistorisk offertteori och dels mot templets centrala roll i samtida judisk tanke, och den efterföljande pesachmåltidens utveckling under templets tid. Därefter har vi sökt förstå hur judendomen hanterade förlusten av sitt tempel år 70 e. Kr. och sett hur den fariseisk-rabbinska strömningen kunde fylla tomrummet med den synagogala fromhetsstruktur med bön och Torah som redan var utarbetad. Vi följde sedan hur denna ersättnings- och omtolkningsprocess kom till uttryck i sedermåltidens utveckling, där pesachlammet eventuellt åts utan tempeloffer under en övergångstid men snart tonades ner och ersattes med en representation (*zeroa*, lårbenet som inte ätes). Istället riktades uppmärksamheten på matsabrödet som var nära associerat med pesachlammet och nu kom att ta över mycket av dess rituella regelverk, medan sederns fokus övergått från lammoffer till lovprisning, både i bön och i återberättandet av den forna frälsningen.

För att återknyta till våra frågeställningar från inledningskapitlet ägnar vi nu vår uppmärksamhet åt frågan om vilka religiösa funktioner templets pesachoffer fyllde, och hur dessa funktioner förändrades i den nya offerlösa sedermåltiden. Den första pesach så som den skildras i urberättelsen, ”Egyptens pesach”, handlade framför allt om *beskydd*. Samtliga invånare i Egyptens land var i livsfara när HERREN skulle gå genom människornas land för att ta alla förstföddas liv, men han lärde judarna att förrätta ett pesachoffer så att han skulle skona (*pasach*) eller passera deras hus. Bland helighetsreglerna för detta offer ingick att inget ben på pesachlammet fick brytas. Vi läste i Jubiléerboken om tanken på fortsatt beskydd från alla olyckor under det kommande året för den som firade det påbjudna pesachoffret i Jerusalems tempel. I den senare rabbinsk-judiska haggadaliturgin finner vi dock inte att denna specifika tanke om jordiskt beskydd från döden genom offret har överlevt, men i sedermåltidens böner lever det allmänna eskatologiska hoppet om en kommande frälsning från exilen vid Messias ankomst. Detta går i linje med skiftet i fokus från pesachoffer till exodusberättelse.

En andra aspekt av pesachoffret i templet var, enligt Filon, *tacksamhet* för den frälsning man varit med om. Offret sågs som en hyllningsgåva till Gud, det främsta sättet att konkret

uttrycka sin tacksamhet. Denna tacksägelsefunktion hos lammoffret togs relativt enkelt över av sedermåltidens lovprisningsböner som förekommer i nästan vartenda ett av de 15 momenten. Rent allmänt är tacksägelse och lovprisning stående inslag i judisk bön vid livets alla tillfällen, och efter templets fall uttrycks denna tacksamhet med enbart ord utan blodiga offer.

I samma andetag som tacksamheten nämner Filon *åminnelse* av frälsningen från Egypten. Det årligen återkommande offret av pesachlamm i templet var en mycket konkret och levandegörande åminnelse av Egyptens pesach. Denna funktion verkar fyllas lika bra om inte ännu bättre i den offerlösa sedermåltiden, som dels har desto fler konkreta representationer för murbruket, tårarna och offerlammet i Egypten och dels lägger än större vikt vid *Maggid* på detaljerat återberättande av Exodus med fokus på att föra berättelsen vidare till den uppväxande generationen.

Dessa konkreta funktioner hos pesachoffret av beskydd, tacksamhet och åminnelse lever alltså vidare i haggadaliturgins ord, men det fanns en annan funktion hos offret som gick förlorad i och med templets fall. Denna funktion är svårare att sätta ord på eftersom det rör en dimension som var levande i tempeljudendomen men som den moderna människan har tappat kontakten med, och det är *välbehaglighet*. Första århundradets judar var övertygade om att offren i deras tempel var välbehagliga inför Gud eftersom han själv i Torah hade föreskrivit hur han ville bli tillbedd: med offer. Som tidigare nämnts ansåg den tidens judar att Guds välbehag och världens fortbestånd berodde på de offer som frambars i Jerusalems tempel.

Denna aspekt hos pesachlammet, förvissningen om att det var den väg som Gud i Torah hade önskat, kom att tonas ner inom den rabbinska judendomen allt eftersom offertanken togs över och monopoliserades av den framväxande kristendomen med sin förståelse av pesachlammet som en symbol för Jesus. När man i den rabbinska sedermåltiden distanserade sig från pesachlammet, som en gång stod i högtidens centrum, kom de ritualer som hade förknippats med pesachlammet att istället knytas till matsabrödet – intressant nog utan att det tog över pesachlammets *funktioner* av beskydd, tacksamhet och välbehaglighet, utom ett visst konkretiseringsstöd för åminnelsen ("Detta är lidandets bröd som våra förfäder åt i Egypten..."). Det ligger en viss ironi i att denna distansering från pesachlammet till förmån för matsabrödet snarare ökade den judiska sedermåltidens likhet med den kristna nattvarden som en måltid med bröd och vin.

Likheten rör dock det yttre och inte funktionen. Efter templets fall skulle den rabbiniska judendomen lösgöra kopplingen mellan välbehaglighet och de nu omöjliggjorda offren under en månghundraårig bearbetningsprocess i *Mishna*, *Talmud* och olika *midrasher*. En eftertalmudisk misdrash kan tjäna som exempel:

Rabbi Josua och Yohanan ben-Zakkai gick runt i templets ruiner. Josua utgjöt sin klagan över förlusten, eftersom det nu inte fanns något sätt att försona Israels synder. Men ben Zakkai sade: ”Min son, sörj inte, för vi har en annan försoning som är likadan. Och vilken är den? Det är barmhärtighetsgärningar, som det är sagt: Ty jag har behag till barmhärtighet och inte offer (Hos 6:6).”⁹⁶

En sådan lösning på den religiösa krisen efter templets förstöring frikopplar också sedermåltidens avslutande *Nirtsas* (förhoppning om Guds välbehag) från pesachlammet som frambars i templet. Detta tar luften ur de ursprungligen enträgna böerna om templets återuppbyggnad (och dessa har också strukits ur reformjudiska haggadautgåvor), när nya grunder för välbehagligheten har konstruerats så att templets offerväsende inte längre upplevs som ett behov. Med detta fullbordas det judiska pesachfirandets omdaning från påskalamm till matsabröd, från offerbaserad tempeljudentom till det vi idag känner som traditionell rabbinisk judendom.

---

⁹⁶ Avot de-Rabbi Natan 11b, citerat ur Klawans, *Purity, Sacrifice and the Temple*, 2006, sid 205.

7. LITTERATURFÖRTECKNING

KÄLLOR

Bibel 2000. Stockholm: Verbum, 1999.

Josephus, *Against Apion*.

<http://www.earlyjewishwritings.com/text/josephus/apion2.html>, 080111.

Josephus, *The Wars of the Jews*. Ur: *The Works of Flavius Josephus*. Grand Rapids: Associated Publishers & Authors (inget tryckår).

Jubilees. Ur: Charles, R.H. (ed), *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament*, Oxford: Clarendon Press, 1913.

(<http://www.ccel.org/c/charles/otpseudepig/jubilee/49.htm>, 070424)

Justin Martyr, *Dialogue with Trypho, a Jew*.

(<http://www.earlychristianwritings.com/text/justinmartyr-dialoguetrypho.html>, 070424)

Letter of Aristeas. Ur: Charles, R.H. (ed), *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament*. Oxford: The Clarendon Press, 1913

(<http://www.ccel.org/c/charles/otpseudepig/aristeas.htm>, 070424)

Mishnah Berakhot. Jerusalem: Maor Wallach Press, 1994.

Mishnah Pesahim. Jerusalem: Maor Wallach Press, 1994.

Mishnah Pirkei Avot. Jerusalem: Maor Wallach Press, 1994.

Mishnah Tamid. Jerusalem: Maor Wallach Press, 1994.

Philo of Alexandria, *On the Life of Moses*. Ur: Yonge, Charles Duke, *The Works of Philo Judaeus*. London, H. G. Bohn, 1854-1890.

(<http://www.earlyjewishwritings.com/text/philo/book24.html>, 070424)

Philo of Alexandria, *The Special Laws II*. Ur: Yonge, Charles Duke, *The Works of Philo Judaeus*. London, H. G. Bohn, 1854-1890.

(<http://www.earlyjewishwritings.com/text/philo/book28.html>, 070424)

Siddur Tefillah. Jerusalem: Hotzaot Koren, 2003.

Svenska Folkbibeln. Stockholm: XP Media, 1998.

Tosefta Pesahim. (<http://www.mechon-mamre.org/b/f/f23.htm>, 080109)

LITTERATUR

Adania, Bertil, *Rum i Talmud*. Skellefteå: Norma, 2002.

Alexander, T. D., "The Passover Sacrifice". Ur: Beckwith, Roger, *Sacrifice in the Bible*. Carlisle, UK: Paternoster Press, 1995.

Leyerle, Blake, "Meal Customs in the Greco-Roman World". Ur: Bradshaw, Paul F, (ed), *Passover and Easter: Origin and History to Modern Times*, sid 29-61. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 1999.

Botterweck, Johannes (ed), *Theological Dictionary of the Old Testament*. Grand Rapids, Michigan: Eerdmans, 2003.

Cohen, Jonathan, *The Sephardi Haggadah and laws of Pesah and the Seder*. Jerusalem: Feldheim, 1989.

De Vaux, Roland, *Ancient Israel: Its Life and Institutions*. London: Darton, Longman & Todd, 1961.

Durham, John, *Word Biblical Commentary: Exodus*. Waco, Texas: Word, 1987.

Wood, Derek (ed), *The Illustrated Bible Dictionary*. Leicester: Inter-Varsity Press, 1980.

Guggenheimer, Heinrich, *The Scholar's Haggadah*. Northvale, New Jersey: Jason Aronson, 1995.

Hoffman, Lawrence, "A Symbol of Salvation in the Passover Seder". Ur: Bradshaw, Paul F, (ed), *Passover and Easter: The Symbolic Structuring of Sacred Seasons*, sid 109-131. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 1999.

Hubert, H, och Mauss, M, *Sacrifice, its Nature and Function*. London: Cohen and West, 1964.

Kehati, Pinhas, *Mishnah Pesachim*. Jerusalem: Maor Wallach Press, 1994.

Klawans, Jonathan, *Purity, Sacrifice and the Temple: Symbolism and Supersessionism in the Study of Ancient Judaism*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

Larsson, Göran, *Tid för Gud*. Lund: Arcus, 2006.

Martola, Nils, *Kommentar till påskhaggadan*. Åbo: Åbo Akademi, 1988.

Myers, Allen (ed), *The Eerdmans's Bible Dictionary*. Grand Rapids: Eerdmans, 1987.

Robertson-Smith, *Lectures on the Religion of the Semites. Fundamental Institutions. First Series*. London: Adam & Charles Black, 1889.

Schiffman, Lawrence, *From Text to Tradition: A History of Second Temple & Rabbinic Judaism*. Hoboken, New Jersey: Ktav, 1991.

Stein, "The Influence of Symposia Literature on the Literary Form of the Pesach Haggadah" (1957). Ur: Fischel, *Essays in Greco-Roman and Related Talmudic Literature*, sid 203. New York, 1977.

Talbott, Rick Franklin, *Sacred Sacrifice*. New York: Peter Lang, 1995.

Yuval, Israel, "Easter and Passover As Early Jewish-Christian Dialogue". Ur: Bradshaw, Paul F, (ed), *Passover and Easter: Origin and History to Modern Times*, sid 98-124. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 1999.